

JORNADES D'ESTUDI - DE LA VINYA A LA FASSINA
Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya

L'ESPLUGA DE FRANCOLÍ

27 i 28 de setembre de 2013

Títol de la comunicació:

Crisi vitivinícola i mercat de crèdit. L'Alt Empordà i la Conca de Barberà a finals del segle XIX: una comparació

Autor:

Ricard Garcia Orallo

Centre de Recerca d'Història Rural - UdG

Departament d'Història i Institucions Econòmiques - UB

ricard.garcia@udg.edu

Adreça particular:

Mestres Villà, 107, 1-2,

08320 El Masnou (Barcelona)

Resum:

Les comarques de l'Alt Empordà i la Conca de Barberà estan entre les que més van patir les convulsions experimentades pel sector vitivinícola al llarg de l'últim terç del segle XIX. La combinació de l'expansió de la plaga fil-loxèrica amb la caiguda dels preus del vi, després de l'auge experimentat durant els anys vuitanta, va tenir conseqüències econòmiques, socials i demogràfiques que han estat ben estudiades des d'antic. Tanmateix és molt el que encara desconeixem sobre com reaccionaven algunes de les variables centrals en la trajectòria econòmica de les societats rurals quan eren posades en tensió. De fet, els escenaris crítics constitueixen bons laboratoris a partir dels quals es pot intentar respondre a qüestions d'abast molt general sobre els principals àmbits de l'economia. Aquest és el cas dels mercats de crèdit. De quina manera es relacionava la dinàmica del mercat de capitals en l'àmbit rural de l'Europa preindustrial amb el cicle econòmic?; una major activitat en el mercat assenyala un empitjorament econòmic que empeny cap a un endeutament "de crisi", o, en un sentit contrari, indica una millora de les expectatives que impulsa la confiança dels possibles prestataris i es tradueixen en majors inversions?

La present comunicació examina els lligams entre els mercats de crèdit i la conjuntura econòmica presents a ambdues comarques durant les darreres dècades del segle XIX i els primers anys del XX. En un context en el qual ni bancs ni altres institucions jugaven un paper important, la major part dels contractes de crèdit prenen la forma de préstecs personals signats davant notari. Conseqüentment, el treball presenta l'evolució del nombre de crèdits atorgats a totes les notaries de Figueres i Montblanc al llarg del període 1880 i 1905, amb l'objectiu de contrastar les corbes obtingudes amb altres indicadors de la

conjuntura econòmica de les dues àrees examinades. La comparació planteja a priori un especial interès, atès que la cronologia de la crisi no és la mateixa en tots dos casos –la presència de la fil·loxera va ser molt més primerenca en el cas empordanès, per evidents motius geogràfics—. Els resultats obtinguts mostren l'existència d'una extraordinària correlació entre l'activitat en el mercat de crèdit i els moviments de la renda disponible que, amb un cert retard respecte a les variacions dels preus del vi, es produïen en el conjunt de les economies comarcals estudiades. L'existència d'aquesta correlació i els factors que la poden explicar –que tenen molt a veure amb les expectatives sota les quals es desenvolupava l'activitat econòmica comarcal— es mostren com a elements claus per entendre la profunditat de la crisi.

Crisi vitivinícola i mercat de crèdit. L'Alt Empordà i la Conca de Barberà a finals del segle XIX: una comparació

Introducció¹

Les greus convulsions experimentades per la vitivinicultura catalana durant l'últim quart del segle XIX van convertir el període en un punt d'inflexió històric per a aquelles comarques que depenien del sector en un major grau. Les conseqüències de l'auge i posterior caiguda dels preus del vi, així com de la irrupció de la plaga de la fil·loxera, no van ser només econòmiques: els efectes demogràfics, socials i, fins i tot, polítics d'aquella conjuntura van ser enormes. Això converteix aquell període, com succeeix amb altres etapes crítiques, en un bon observatori des dels quals estudiar la societat. Quan l'entorn econòmic es transforma de manera accelerada, el canvi radical en els valors de determinades variables juga un paper semblant al d'un experiment històric capaç de posar a prova hipòtesis de treball. És aquest, doncs, l'escenari ideal per preguntar-se sobre qüestions d'abast molt general al voltant dels principals àmbits de l'economia rural, especialment aquelles que continuen estan entre les menys conegudes. Aquest és el cas dels mercats de crèdit. Aquesta comunicació s'interroga sobre la relació entre la dinàmica del mercat de capitals en l'àmbit rural de l'Europa preindustrial, en un context en el qual ni bancs ni altres institucions jugaven un paper important, i el cycle econòmic. En qualsevol època el conjunt de préstecs en el món rural està constituït per una combinació de crèdits orientats a la formació de capital fix (compra de terres, millora tecnològica), al finançament de capital circulant (per tal d'afrontar l'estacionalitat del cycle agrari, per exemple) o a la satisfacció de necessitats de consum (Ray, 2002: 517). Podem, però, determinar quin tipus de crèdit predomina en cada fase del cycle econòmic? Una major activitat en el mercat de capitals assenyalava un empitjorament econòmic que empeny cap a un endeutament "de crisi", o, en un sentit contrari, indica una millora de les expectatives que impulsa la confiança dels possibles prestataris i es tradueixen en majors inversions?

Per tal d'intentar respondre a aquestes qüestions, s'ha procedit, en primer lloc, a la reconstrucció de l'evolució del nombre de crèdits atorgats a totes les notaries de Figueres i Montblanc entre els anys 1880 i 1905. El següent pas va ser posar en relació les corbes obtingudes amb altres indicadors de la conjuntura econòmica. La comparació de les dues àrees examinades tenia a priori un especial interès, atès que la cronologia de la crisi no va ser exactament la mateixa en tots dos casos —la presència de la fil·loxera, que avançava de nord a sud, va ser molt més primerenca a l'Alt Empordà—. Aquest procediment va permetre comprovar quin dels dos grans factors crítics —preus del vi o fil·loxera— va donar lloc als principals punts d'inflexió en el mercat creditici. La resposta a aquesta qüestió, per últim, va fer possible formular una interpretació del període estudiat des de la perspectiva del mercat de crèdit, en la qual necessàriament juguen un paper clau els comportaments dels agents

---

¹ Aquest treball s'inscriu en el marc del projecte de Recerca *Els processos d'empobriment i d'enriquiment en societats rurals. Una via d'anàlisi de les dinàmiques socials en la història*, finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació (HAR2011-25077) i que té a Rosa Congost Colomer com a investigador principal.

econòmics davant les expectatives generades per un entorn econòmic en ràpida transformació.

El crèdit a la Catalunya de finals del segle XIX

Al llarg de la segona meitat del segle XIX va culminar el desmantellament del sistema creditici hipotecari basat en el censal que havia marcat etapes anteriors. Cap institució havia recollit el relleu de l'Església, al voltant de la qual girava aquell model, com a font principal de crèdit (Tello, 2006: 342). Ni l'aparició dels primers sindicats agraris, ni l'incipient desenvolupament de les caixes d'estalvis rurals van tenir a Catalunya un efecte significatiu sobre la disponibilitat de capital (Martínez Soto, 2003: 104). D'altra banda, el paper del Banc Hipotecari com a finançador de l'agricultura va ser pràcticament testimonial (Lacomba i Ruiz, 1990). Al seu torn, la tradicional institució dels pòsits, en lenta agonia en la resta de l'Estat, a Catalunya havia jugat des d'antic un paper marginal (Martínez Soto, 2007: 43). Tampoc va ser excessivament remarcable, malgrat la seva multiplicació durant les dècades del canvi de segle, la participació de les cambres agràries catalanes, en contrast amb l'èxit que van aconseguir en altres àrees de la Península (Planas, 2006. Martínez Soto, 2000: 20). Tot indica, doncs, que el crèdit institucional semblava fracassar repetidament davant la impossibilitat d'accedir de manera suficientment directa i barata a una informació que, especialment en l'àmbit rural, es mostrava fugissera i encaria fins a extrems inassumibles els costos de transacció per a organitzacions de tipus empresarial (Carmona i Simpson, 2003; Gámez, 1998). D'altra banda, un context de caiguda de la renda agrària afavoria que el capital disponible busqués alternatives de col·locació més rendibles, factor que, al costat de l'augment de la morositat durant les últimes dècades del segle XIX, col·laborava a allunyar encara més al capital de l'agricultura.

Aquesta situació explica el manteniment de pràctiques creditícies de tipus personal, més o menys formalitzades, més o menys usuràries, en les quals prevalia la relació directa entre les parts, basada en una certa confiança, en el coneixement detallat de la situació econòmica dels prestataris i en unes relacions socials que constituïen la garantia enfront del risc moral existent en tota transacció creditícia. L'extremadament lenta "modernització" del sistema creditici, d'altra banda, no sembla ser exclusiva d'Espanya. Països com Itàlia, Suècia, Anglaterra o Gal·les van assistir a un lent desenvolupament de la banca rural, de les cooperatives de crèdit —el seu èxit a Alemanya sembla més aviat una excepció—, o de sistemes "privats" com el francès. En bona part d'Europa el crèdit institucional es va mantenir com una font de crèdit secundària per a l'entorn rural fins a ben entrat el segle XX.

En el cas català, per tant, si es deixa a un costat la incògnita sobre el volum de diners que podien moure les relacions creditícies més informals, tot sembla indicar que el crèdit protocolitzat davant notari, sota la forma de préstecs simples o garantits per una hipoteca sobre finques rústiques o urbanes, es va mantenir com la principal font de finançament de l'agricultura —i probablement de tota l'economia rural— fins a, almenys, els anys trenta del segle XX. Es pot concloure, per tant, que l'anàlisi d'aquesta modalitat creditícia constitueix la millor manera d'apropar-se a les fonts de finançament de la societat rural.

Desafortunadament, ni tan sols la documentació generada en l'entorn més proper a la realitat econòmica, com és la notarial, respon fàcilment els interrogants plantejats. Des de la perspectiva de la demanda de crèdit, i com succeeix en altres àrees europees, els protocols

no solien recollir les finalitats als quals es destinava els diners presos en préstec. Únicament es troben indicis fiables quan el crèdit servia per satisfer deutes anteriors, en aquest cas l'escriptura podia explicitar que una part del capital prestat quedava en mans d'una tercera persona, o quan l'objectiu del crèdit era l'adquisició de béns immobles. És molt difícil, per tant, deduir si el recurs al crèdit es produïa com a resposta a una situació crítica —establint-se una correlació de tipus invers amb el cicle econòmic—, o amb la finalitat d'invertir en les explotacions agràries —com seria, en el context aquí estudiat, la replantació dels vinyars amb peus americans, per exemple— o en qualsevol altra activitat comercial o manufacturera que permetés defensar l'existència d'una correlació directa amb la marxa general de l'economia. Davant la inexistència de tals informacions, alguns autors entenen el descens del nombre de préstecs, durant aquella mateixa etapa i a certes àrees amb economies en aparent millora, com el resultat de la disminució de la seva demanda per part d'una població financerament més sanejada (Pérez Picazo, 2005: 62; Saguer, 1998: 697). Uns altres, tanmateix, veuen l'evolució del nombre de crèdits com un indicador directe del dinamisme econòmic (Carnero i Nuez, 2001). Així doncs, una evolució similar de la corba del nombre de préstecs hipotecaris pot, en absència de la contextualització adequada, ser interpretada de manera diferent.

El mercat de crèdit al partit judicial de Figueres

El partit judicial de Figueres, que en la seva major part correspon a l'actual comarca de l'Alt Empordà, està geogràficament dividit entre una extensa plana oberta al mar i les últimes serralades pirinenques que recorren el nord de la comarca fins a la costa. Les característiques d'ambdues zones expliquen la tradicional distribució de cultius: el cereal de les terres baixes i unes primerenques especialitzacions en oliveres i vinyes en les àrees més muntanyoses havien marcat el paisatge d'Alt Empordà almenys des del segle XVIII. La crisi del preu de l'oli des de la dècada dels seixanta del segle XIX va propiciar l'arrencada d'arbres i la seva substitució per vinyes. A les portes de l'última cambra de segle, molts dels municipis del cap de Creus, la zona amb major tradició vitícola, presentaven percentatges de vinya molt superiors al 50 % de la superfície conreada, mentre que l'extensió dels vinyars en municipis de l'interior, especialment els més septentrionals, havia aconseguit xifres mai abans vistes (Barbaza, 1988).

El partit estava constituït per 62 municipis que, segons el cens de població de 1887, sumaven una població de 65.232 persones, de les quals 14.549 eren considerades actius agraris masculins. La ciutat de Figueres, amb 11.912 habitants, constituïa a la fi del segle XIX, malgrat la negativa conjuntura econòmica, un dinàmic centre comercial, administratiu i judicial l'activitat del qual afegia complexitat a les relacions econòmiques comarcals.

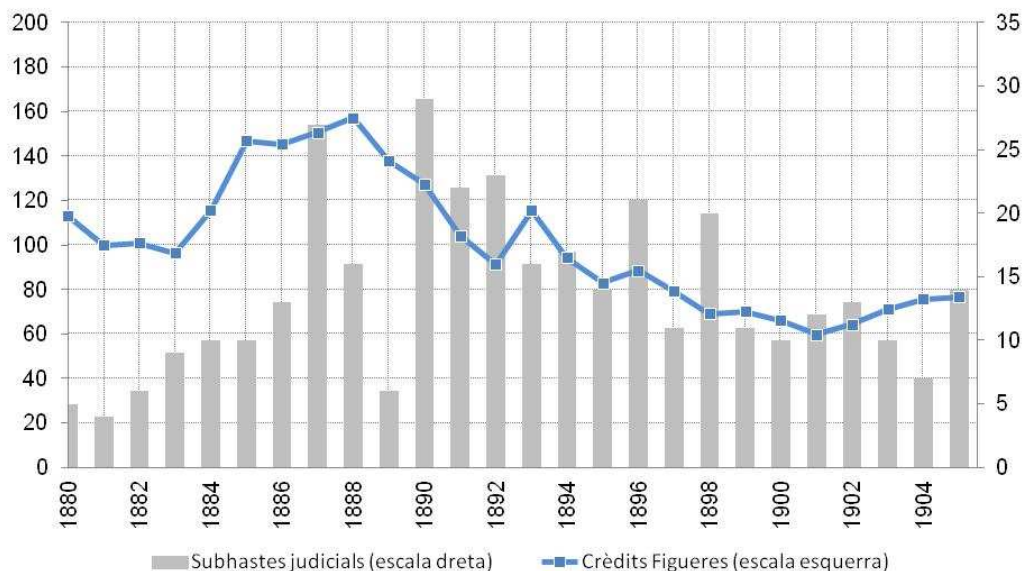
En el plantejament d'aquesta recerca es va optar per la construcció de la sèrie completa de préstecs atorgats davant notari durant tot el període estudiat, en el convenciment que és un punt de partida adequat per a l'anàlisi de la dinàmica del mercat de crèdit a qualsevol àrea geogràfica, per davant, en aquest cas, d'altres possibles estratègies basades en el mostreig de determinats notaris i/o anys.² Es va procedir, per tant, a efectuar un recompte exhaustiu

---

² El treball amb totes les notaries del partit judicial va permetre observar —i esquivar— els problemes derivats de la pràctica extinció de les notaries anomenades “rurals”, desaparició que es va produir al llarg de poques dècades durant la segona meitat del segle XIX. Si s'hagués optat per recórrer a una

dels contractes de crèdit —apareguts als índex notarial sota les denominacions de “debitorio”, “préstamo” o “mutuo”— realitzats en totes les notaries del partit judicial de Figueres, entre els anys 1880 i 1905 (figura 1).³

Figura 1. Préstecs protocolitzats (1880-1905=100) i nombre de subhastes judicials per deutes
Partit judicial de

Figueres

Font: Índexs dels protocols notarial del districte de Figueres; *Boletín Oficial de la Provincia de Gerona*.

La gràfica, tal com pot comprovar-se, revela la presència al llarg del període d'un clar moviment cíclic en la contractació notarial que sembla impossible atribuir a l'atzar. Ha de constatar-se, en primer lloc, la relativa suavitat amb què va evolucionar el nombre de préstecs protocolitzats. Si s'afegeix a això el considerable volum de les transaccions

selecció de notaries majoritàriament radicades a la ciutat de Figueres, capital del partit judicial, obeint a la seva major activitat o importància, l'evolució obtinguda de l'activitat notarial en les dècades finals del segle XIX hauria resultat enganyosa: la possible detecció d'un augment del nombre de protocols atorgats podria obeir no a una major activitat contractual neta sinó a l'efecte de la progressiva absorció de la capacitat de les diverses notaries rurals que gradualment anaven desapareixent.

³ No s'han comptabilitzat, en canvi, les vendes a carta de gràcia o altres vendes condicionals. L'estratègia triada va implicar treballar sense accedir al detall de cadascun dels préstecs i, per tant, va suposar renunciar a reconstruir l'evolució dels capitals, o de qualsevol altra magnitud, implicats al mercat del crèdit. La contrapartida consistia en la possibilitat de treballar únicament amb els índexs anuals dels llibres de protocols i, per descomptat, la consegüent rapidesa amb que es va poder efectuar el procés. Els 27 notaris utilitzats, de notaries de vuit localitats, són els següents: Cadaqués: Joaquín Cardona; Castelló d'Empúries: Ricard Climent Niubó, Isidre Mayor Singla; Darnius: Enric Molar Vidal, Florenci Sunyer i Moret; Figueres: Salvador Candal Costa, José Pedro Cañellas, Francesc de Paula Comas Hugas, Josep Conte-Lacoste Ribas, Salvador Dalí Cusí, Narcís Gay Heras, Josep Massanet Solana, Ramon de Pagès Nouvilas, Antoni de Puig Descals, Francesc Rovira Vilarrubia, Ramon Vandellós Marturet, Salvador Candal Costa; La Jonquera: Francesc de Paula Comas Hugas, Ignacio Muñoz Alabau, Joan Majuelo Montiel; Roses: Francesc Llobet Burgués, Pius Puigcorbé Galceran, Segimon Verdaguer Puig, Joaquim Xirau; Sant Llorenç de la Muga: Josep Maria Guardiola Pàmies, Joaquim Matas Arovitx, Enric Molar Vidal. Tots els volums estan dipositats a l'Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà.

comptabilitzades —5.262 contractes de préstec signats entre 1880 i 1905, inclosos entre els 76.266 documents atorgats davant els notaris del partit judicial al llarg dels 26 anys contemplats— pot defensar-se la solidesa de la imatge del mercat creditici empordanès que finalment pugui obtenir-se.

Les dades també mostren que la població del partit judicial semblava recórrer al mercat de crèdit en un grau molt superior a les mitjanes catalana i espanyola, posant en dubte certs llocs comuns sobre l'escassa predisposició dels gironins a l'endeutament.⁴ En 1888, per exemple, l'1,26% dels actius agraris masculins del partit judicial va obtenir un crèdit hipotecant finques rústiques, mentre que la mitjana espanyola durant el període 1904-1908 es quedava en el 0,26% (Carmona i Simpson, 2003: 265).

A l'hora de posar en relació el moviment de la contractació creditícia amb la conjuntura econòmica, per al partit judicial de Figueres comptem amb l'evolució del nombre de procediments de reclamació de deutes que van concloure amb la subhasta d'algun bé o dret de caràcter rural —finques rústiques, independentment de la seva localització, o finques urbanes situades en municipis de menys de 5.000 habitants— (García Orallo, 2010).⁵ La Llei d'Enjudiciament Civil de 1881, en el seu article 1.495, ordenava publicar els edictes d'anunci de les subhastes, fruit d'un procediment executiu en qualsevol instància judicial, en el Butlletí Oficial de la província. En conseqüència, es pot defensar que la sèrie constitueix una bona aproximació a la situació financera global, en el benentès que la publicació de l'anunci de subhasta marcava un punt de difícil retorn per als propietaris endeutats.

Ara bé, la combinació de les dues variables mostrades per la figura 1 no permet donar una resposta definitiva al principal interrogant plantejat. D'una banda, l'augment del nombre de propietaris que veuen els seus béns subhastats per impagament de deutes cal considerar-lo un clar indicador de crisi, que es pot relacionar amb la primera fase de l'expansió de la plaga fil-loxèrica i a la desaparició de la collita de raïm de les zones vitícoles més septentrionals, junt amb els efectes de la crisi de preus del blat sobre determinades explotacions localitzades a la plana empordanesa. Simultàniament, el nombre de préstecs mostrava un creixement sostingut, que, en xifres absolutes, significava que els notaris del partit passaren d'escriure encara no 200 préstecs l'any 1884, als 318 atorgats el 1888. Estem davant, doncs, d'un endeutament de crisi? Com cal interpretar el descens del nombre de crèdits atorgats a partir del 1889, una caiguda que va arribar al 62 % l'any 1901, amb només 121 contractes escripturats?

L'expansió de la fil-loxera com a experiment natural

El fet que l'expansió pel territori català de la plaga fil-loxèrica es produís de manera relativament lenta converteix aquest fenomen en una mena d'experiment natural que permet

---

⁴ En resposta a una enquesta sobre la situació del crèdit agrícola, Emili Grahit, com a vocal de Sociedad Económica Amigos del País de Gerona, opinava que "En esta provincia, el agricultor huye cuanto puede de pedir dinero á préstamo y procura ahorrar capitales en tiempos de abundancia para subvenir á sus necesidades en épocas de escasez ó para satisfacerlas en las diversas ocasiones en que aquellos son menester para acudir á las atenciones, no solo de la vida del campo, si que á las demás que ocurren" (Grahit, 1882: 47)

⁵ L'increment de la freqüència de les execucions judicials per impagament de deutes són un indicatiu clar de l'empitjorament de les condicions de vida de la població rural durant les conjuntures econòmiques negatives (Abel, 1974: 391).

posar a prova determinades hipòtesis⁶ D'aquesta manera, podem "aïllar" aquest element per tal de comprovar el seu impacte en contextos geogràfics diferents que, d'altra banda, compartien bona part de la resta de factors.

La fil·loxera s'havia detectat per primer cop a la Península a les vinyes de Màlaga, el 1878. Només un any més tard es van observar els efectes de l'insecte a la localitat alt empordanesa de Rabós. La progressió de la plaga, amb totes les imprecisions que cal esperar d'un fenomen natural com aquest, ha estat descrita detalladament per Iglésies (1968) i sintetitzada cartogràficament per Giralt (1990), per al cas català, i Piqueras (2005), per a Espanya. El 1882 entrava a la província de Barcelona, però va necessitar gairebé una dècada més per arribar a les comarques tarragonines. És interessant, doncs, comprovar si a altres àrees del país la relació entre l'impacte de la plaga i els moviments del mercat del crèdit va ser similar a la que va tenir lloc a l'Alt Empordà. Amb aquest objectiu hem triat el districte notarial de Montblanc, que coincideix amb el partit judicial homònim i, essencialment, amb l'actual comarca de la Conca de Barbera. La Conca de Barberà i l'Alt Empordà comparteixen el paper clau que la vitivinicultura jugava en l'economia comarcal.

El partit judicial de Montblanc estava conformat per 28 municipis de clara orientació agrícola. El cens de 1887 estimava en 10.745 els actius agraris masculins, sobre una població de 34.889 persones; gairebé un terç (30,7 %) de la població total, davant el poc més del 22 % al partit judicial de Figueres.

Malgrat que a la Conca de Barberà el procés d'especialització vitícola va tenir lloc amb un cert retard respecte d'altres zones, a mitjan segle XIX ja era manifesta la preponderància de la vinya sobre la resta de cultius. La conjuntura comercial favorable de la segona meitat del segle va incrementar encara més les hectàrees de vinya a tota la comarca (Heras i Mas, 1994).

Les dècades de 1870 i 1880 van ser temps d'esplendor econòmic. Durant el darrer terç del segle, molts pobles de la zona van acabar de fer el pas d'una agricultura de policultiu i dedicada en gran part a l'autoconsum a una producció especialitzada quasi exclusivament al cultiu de la vinya i molt estretament lligada amb el mercat. Amb la millora de les comunicacions, en especial, amb l'arribada del ferrocarril a Montblanc, el 1863, el vi, tot i que de baixa qualitat, trobava una sortida fàcil cap a França, tot passant pels mercats de Reus, Tarragona, Vilafranca del Penedès o Valls. La *febre d'or* particular en la qual havia entrat l'economia local va propiciar la multiplicació de les persones ocupades en activitats relacionades amb el vi, mentre que d'altres indústries, com la dels aiguardents, pràcticament van desaparèixer (Serra, 1887)

Tot i que amb certes prevencions, Josep Iglésies situava l'arribada de la fil·loxera a la Conca de Barberà el 1893 (Iglésies, 1968: XX).⁷ Els anys 1894 i 1895 la seva incidència fou devastadora i en poc més temps les vinyes de la comarca es podien considerar totalment arrasades. Sota aquestes circumstàncies, quina va ser la trajectòria seguida per la contractació notarial de préstecs?

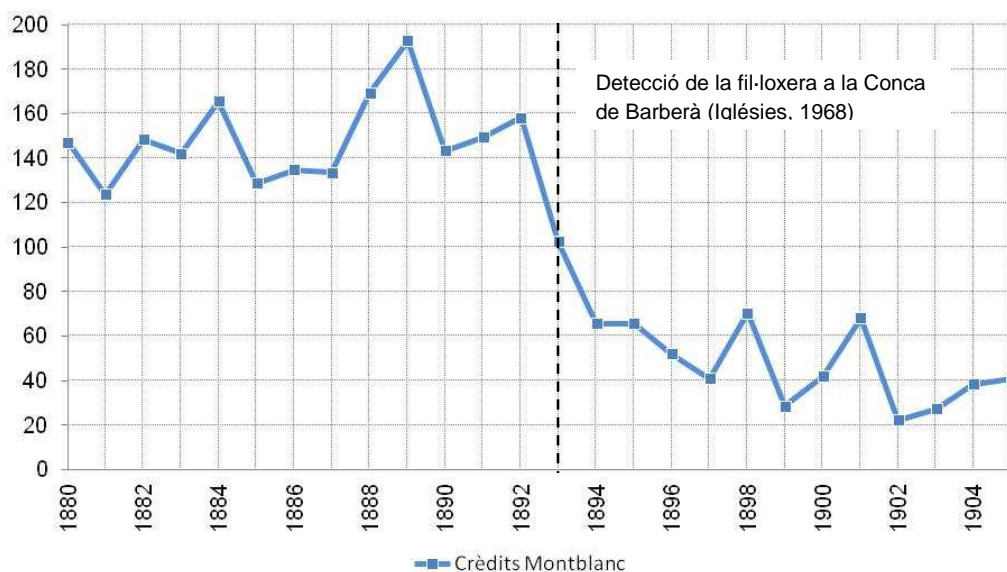
⁶ Hem recollit l'expressió de Badia-Miró, M.; Tello, E.; Valls, F.; Garrabou, R., 2010.

⁷ L'enginyer agrònom Claudi Oliveres (1915) avançava al 1890 la detecció dels primers focus als municipis de Vilaverd o Querol.

La figura 2 recull la contractació anual dels 2.104 crèdits protocolitzats davant tots els notaris del districte de Montblanc entre els anys 1880 i 1905.⁸ Com es pot comprovar, més enllà d'unes majors oscil·lacions en relació amb la tendència, la corba és molt similar a la del districte notarial de Figueres, tot i que l'impacte de la fil·loxera es va produir més d'una dècada més tard. La màxima activitat del mercat del diner es presenta en els anys immediatament anteriors a l'arribada de la plaga –l'any 1889 es van protocolitzar 159 contractes de préstec—. A partir del 1894, en canvi, les baixíssimes xifres de nous préstecs –23 l'any 1899, 18 el 1902—, permeten parlar d'un mercat pràcticament paralytitzat, tot i els petits repunts de 1898 i 1901. Lectures superficials i individuals de les corbes corresponents a ambdós partits judicials permetrien plantejar explicacions oposades: mentre l'arribada de la fil·loxera sembla ser la causant de l'enfonsament del nombre de crèdits en el partit de Montblanc, en el de Figueres aparentment estaria relacionada amb un increment dels préstecs. Òbviament, un comportament tant diferenciat davant el mateix fenomen permet postular la presència d'algun altre factor capaç d'haver afectat simultàniament les dues àrees geogràfiques i que, d'alguna manera, hagi tingut incidència sobre els mercats de crèdit respectius.

**Figura 2. Préstecs protocolitzats (1880-1905=100)
Partit judicial de Montblanc**

Font: Índexs dels protocols notariais del districte de Montblanc.

A les societats industrials, els moviments dels tipus d'interès es reflecteixen d'una manera o altre en l'activitat econòmica. Així, l'increment o descens dels tipus de descompte aplicat pel Banc de Barcelona a finals del segle XIX, per exemple, responia a les convulsions

⁸ Únicament ha quedat fora del recompte la notaria de l'Espluga de Francolí. Els 18 notaris utilitzats han estat els següents: Montblanc: Ramon Bergadà Panadés, Ramon Gosé Blavia, Antoni Queraltó Sabater, Camil Font Rovira, Gabriel Vilalta Amenós, Marià Albiñana Arandes, Jaume Ramon Vidales, Carles Monfar Cantons, Trinitat Martorell Vedruna; Santa Coloma de Queralt: Juan dePorcioles, Albert Oromí, Jaime Vidal, Carlos Estevan, Francesc Xavier Carbajal Palma, Leandre Figuerol; Sarral: Jaume Ramon Vidales, Isidre Riera Galí, Francisco Sanahuja. Tots els volums estan dipositats a l'Arxiu Comarcal de la Conca de Barberà.

financeres i es convertia en el mecanisme de transmissió d'aquestes a l'activitat real. Una ràpida comprovació permet posar en dubte que aquesta variable tingués un paper important en els mercats de capitals de l'Alt Empordà o de la Conca de Barberà.

La “febre d'or” viscuda a Catalunya des de 1875, que s'havia caracteritzat per l'abundància de liquiditat i l'eufòria en els mercats financers –bombolla borsària, creació d'entitats bancàries— va acabar bruscament el gener de 1882 amb una fenomenal fallida borsària i serioses repercussions sobre el sistema bancari (Tafunell], 1991). Al llarg de la dècada següent es va assistir a una lenta recuperació que, tanmateix, va quedar avortada per una nova crisi financera el 1890. Tant al 1882 com al 1890, alguns dels resultats immediats de les fallides foren l'increment del preu del diner, el descens de l'oferta monetària i la corresponent atonia financera.⁹ Van tenir ambdues crisis alguna repercussió sobre l'economia rural? Per a l'etapa immediatament posterior al 1882, res no sembla indicar que la situació financera influís en l'evolució de les corbes de crèdits contractats tant a l'Alt Empordà com a la Conca de Barberà. Per contra, la fi de la “febre d'or” coincidí amb un notable ascens de l'activitat del mercat del crèdit en el partit judicial de Montblanc i, especialment, en el de Figueres. La qüestió queda més oberta, atesa l'evolució de les corbes, pel que fa al 1890. Però fins i tot acceptant certa relació, encara caldria explicar el retard amb què el crac financer es va transmetre al mercat de diner rural. En qualsevol cas, les vicissituds del sector financer barceloní no semblen haver estat determinants per a la dinàmica creditícia de les dues àrees estudiades, la qual cosa posaria de manifest l'escassa connexió del circuit del diner en l'àmbit rural amb el del món urbà. Igualment, es fan evidents les limitacions dels models que utilitzen els tipus d'interès obtinguts dels àmbits comercial o manufacturer com a *proxy* de l'activitat econòmica en societats no plenament industrials i amb estructures financeres poc institucionalitzades.

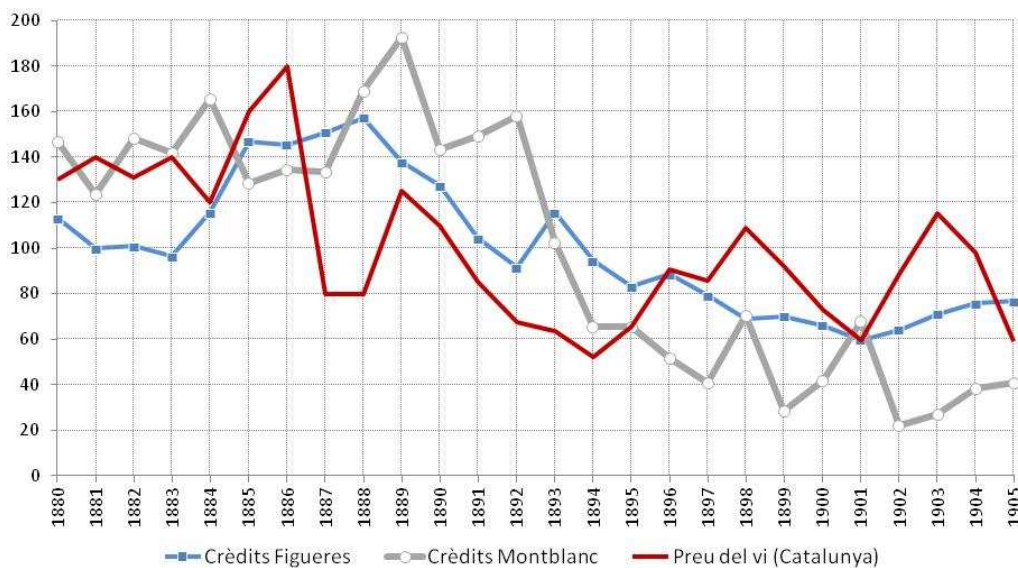
Mercat de crèdit i preus del vi

Com pot endevinar-se, atès que estem davant de dues àrees eminentment vitícoles, entre els factors candidats cal considerar el preu del vi. En efecte, tal com posa de manifest la figura 3, l'activitat del mercat de crèdit en els districtes de Figueres i Montblanc va tenir molt a veure amb el preu del vi a Catalunya

---

⁹ Es poden veure les conseqüències de la crisi financera de 1866 a Navas i Sudrià, 2007

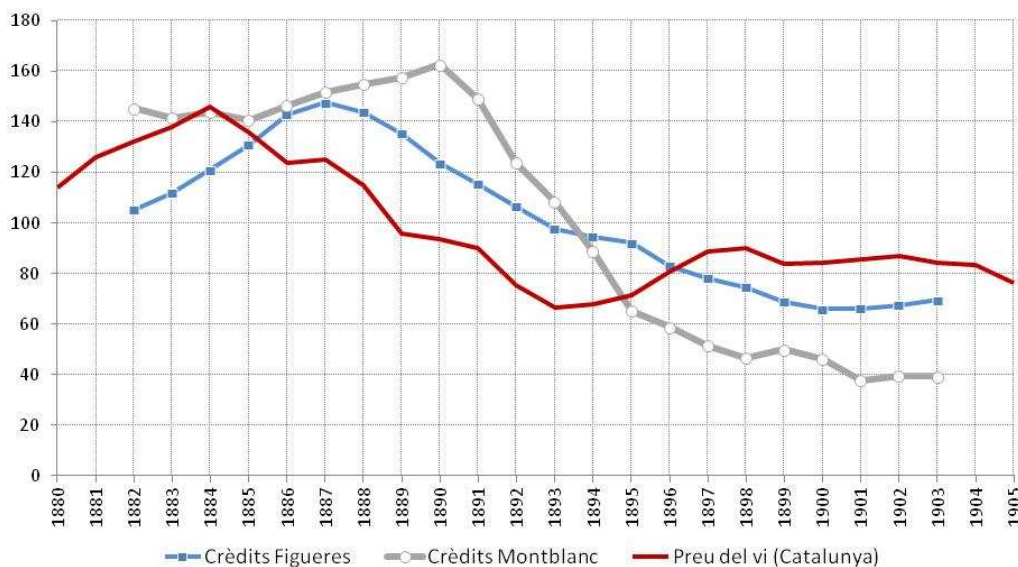
Figura 3. Préstecs protocolitzats en els partits judicials de Figueres i Montblanc i preu del vi a Catalunya (1880-1905=100)

Font: Índexs dels protocols notarials dels districtes de Figueres i Montblanc; Colomé, Garcia, Planas i Valls, 2013.

La relació encara es fa més evident un cop es suavitzen les corbes, tal com fa la figura 4.

Figura 4. Préstecs protocolitzats en els partits judicials de Figueres i Montblanc i preu del vi a Catalunya (1880-1905=100; mitjanes mòbils centrades de cinc anys)

Font: Índexs dels protocols notarials dels districtes de Figueres i Montblanc; Colomé, Garcia, Planas i Valls, 2013.

La relació entre el nombre de préstecs i el preu del vi es manifesta molt propera en el cas figuerenc, fins i tot en els percentatges de variació experimentats per ambdues variables. En el cas del partit de Montblanc, el nombre de crèdits contractats anualment sembla haver

recollit amb major intensitat els moviments en el preu del vi, la qual cosa seria coherent amb un nivell d'especialització vitivinícola superior al que havia assolit el partit de Figueres. Com es pot comprovar, d'altra banda, les corbes fan evident un considerable decalatge temporal entre el preu i el mercat del crèdit, més accentuat en el cas del partit de Montblanc, com si l'evolució dels crèdits reaccionés amb molta lentitud davant les variacions dels preus. Tanmateix, el retard es redueix quan es consideren sèries de preus de mercats geogràficament més propers a les àrees considerades, tal com il·lustren les figures 5 i 6. En el cas de Figueres el mercat del crèdit sembla fins i tot avançar-se a les variacions dels preus. Molt probablement, els efectes més aguts de la fil·loxera sobre la producció local, fins a fer-la inexistente durant anys, i la influència dels preus del vi de la resta de mercats catalans expliquen aquest comportament.¹⁰

Figura 5. Préstecs protocolitzats en el partit judicial de Figueres i preu del vi en el mercat de Figueres (1880-1905=100)

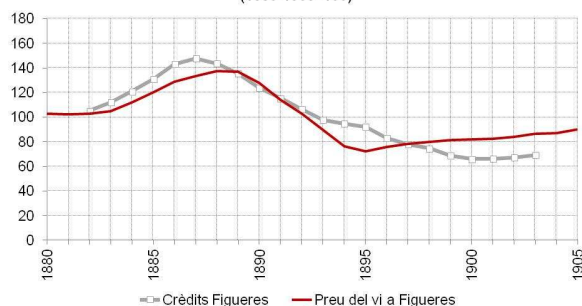
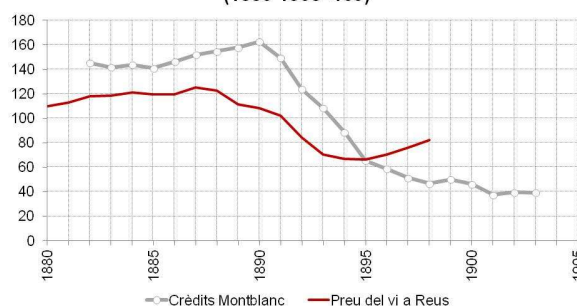

Figura 6. Préstecs protocolitzats en el partit judicial de Montblanc i preu del vi en el mercat de Reus (1880-1905=100)

Font: Índexs dels protocols notariais dels districtes de Figueres i Montblanc.

Tot i així, com és sabut, les dificultats en l'elecció de la sèrie o sèries més adequades per tal de caracteritzar el mercat del vi de cada àrea són importants (Colomé, Garcia, Planas i Valls, 2013). Les fonts que habitualment s'utilitzen per a reconstruir l'evolució dels preus del vi, bàsicament les taules publicades per la premsa local de les cotitzacions assolides pels diferents productes en el mercat comarcal, no sempre mantenen al llarg del temps les mateixes denominacions per als tipus de vins sobre els que proporcionen informació, la qual cosa obliga a fer suposicions en ocasions arriscades (Cardó, 1983: 97-98).¹¹

La figura 7 recull els coeficients de correlació entre les dues sèries de préstecs i algunes de les sèries de preus disponibles, tant d'abast general com local. Tot confirmant la impressió proporcionada per les gràfiques anteriors, val la pena assenyalar l'elevada correlació existent entre la sèrie de préstecs i els preus d'abast més global, els del mercat de Sant Pere de Ribes i la sèrie sintètica construïda per a Catalunya, quan s'utilitzen els preus mitjos assolits, no durant l'any agrari corrent, sinó durant la temporada anterior, i es calculen sota la forma de mitjanes mòbils centrades de cinc anys.

¹⁰ D'altra banda, la sèrie de preus de Figueres mostra, sistemàticament, un considerable retard en relació amb les sèries de la resta de mercats catalans (vegi's Armengol, 1980).

¹¹ Així, per exemple, el 1885, el *Diario de Tarragona* proporcionava preus per a set tipus de vi, a banda de dues classes de misteles i d'onze d'aiguardents; el 1891, els tipus de vi eren nou.

Figura 7. Coeficients de correlació (R^2) entre el nombre de préstecs protocolitzats als districtes notariales de Figueres i Montblanc i diferents sèries de preus del vi

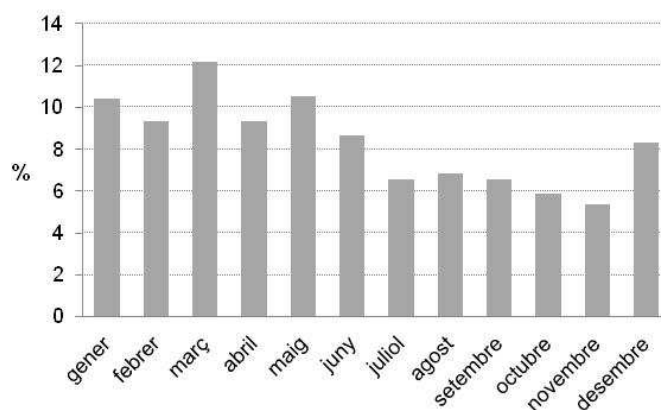
Mercat	Figueres	Montblanc
Catalunya (preus any corrent)	0,18	0,18
Catalunya (preus de dos anys abans)	0,33	
Catalunya (preus de dos anys abans; mitjana mòbil 5 anys)	0,70	0,66
St. Pere de Ribes (preus de l'octubre de l'any anterior)	0,26	0,17
St. Pere de Ribes (promig preus octubre anterior a agost corrent)	0,24	0,17
St. Pere de Ribes (promig preus octubre anterior a agost corrent; m. m. 5 anys)	0,48	0,38
St. Pere de Ribes (promig octubre dos anys abans a agost any anterior)	0,45	0,52
St. Pere de Ribes (promig octubre dos anys abans a agost any anterior; m.m. 5 a.)	0,81	0,79
Figueres (preus any corrent)	0,62	
Figueres (preus any corrent; mitjana mòbil 5 anys)	0,84	
Reus (preus any corrent)		0,39
Reus (preus any corrent; mitjana mòbil 5 anys)		0,71
Reus (preus de l'octubre de l'any anterior)		0,44
Reus (preus de l'octubre de l'any anterior; mitjana mòbil 5 anys)		0,59
Reus (promig preus octubre anterior a agost corrent)		0,32
Reus (promig preus octubre anterior a agost corrent; mitjana mòbil 5 anys)		0,72

Font: Preus Catalunya: Colomé, Garcia, Planas i Valls, 2013; Sant Pere de Ribes: Balcells, 1968; Figueres: Armengol, 1980; Reus: Cardó, 1983.

Una mirada més detallada al districte de Montblanc, per al qual comptem amb una sèrie de preus mensuals (Cardó, 1983: 663), confirma la impressió proporcionada per les trajectòries anuals. Val a dir que la sèrie mensual de crèdits, tal com mostra la figura 8, presenta una considerable variació estacional. És considerable la diferència entre els primers sis mesos de l'any, que concentren més del 60 % dels préstecs, i la segona, amb un mínim el més de novembre que equival a, escassament, la meitat dels préstecs contractats durant els mesos de major activitat.

Figura 8. Distribució mensual dels crèdits protocolitzats en el districte notarial de Montblanc (1880-1905)

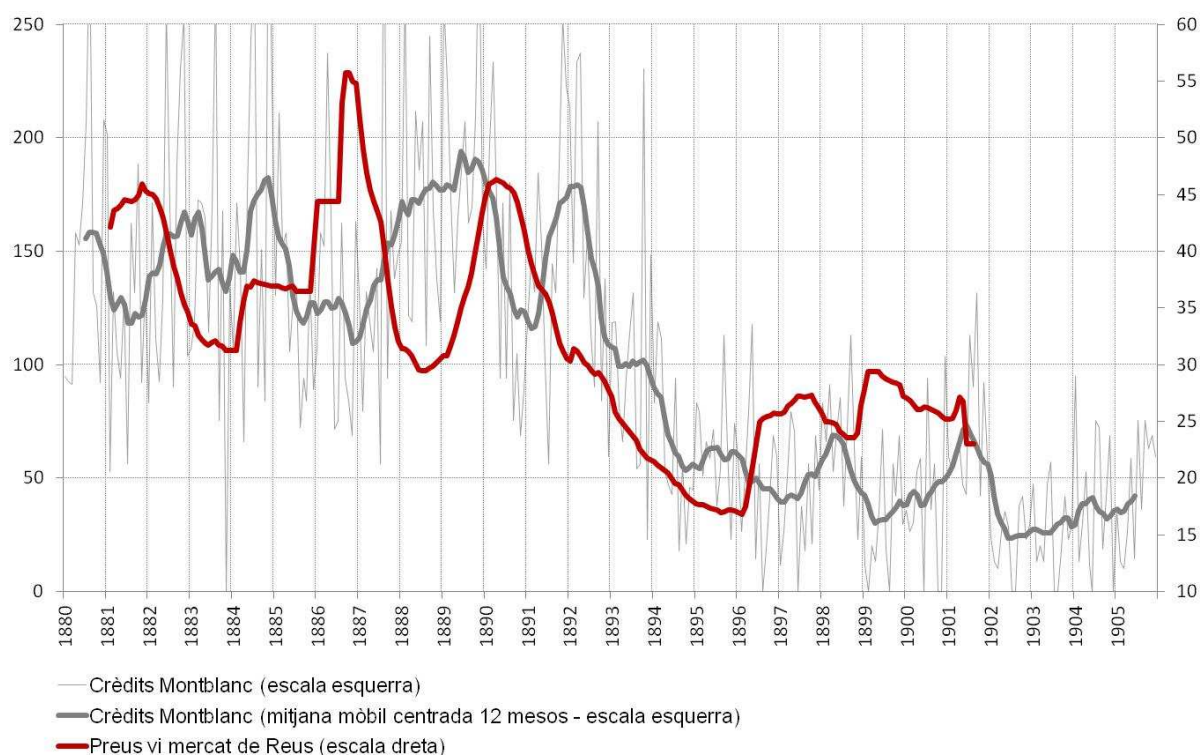
(en percentatge sobre el total anual)

Font: Índexs dels protocols notariales del districte de Montblanc.

Per aquest motiu s'ha procedit a desestacionalitzar la sèrie, calculant per a cada mes el percentatge en què el nombre de crèdits comptabilitzats va superar la mitjana mensual. Sobre aquesta sèrie, mostrada amb una línia més prima, es superposa la mitjana mòbil centrada de 12 mesos.

Figura 9. Préstecs protocolitzats en el partit judicial de Montblanc (1880-1905=100) i preu del vi al mercat de Reus (pessetes/càrrega) (sèries mensuals)

Nota: La sèrie de préstecs correspon al percentatge que representa a cada mes X el nombre de préstecs protocolitzats en relació amb la mitjana de préstecs protocolitzats en el mes X al llarg del període 1880-1905. El preu del vi al mercat de Reus correspon al preu mig, en pessetes per càrrega (121,6 litres), dels dotze mesos anteriors a cada mes.

Font: Índex dels protocols notariais del districte de Montblanc; Cardó, 1883: 663

Torna a ser sorprenent el nivell de correlació que mostren els préstecs contractats mensualment i els preus del vi quan es desplaça aquesta darrera corba cap a la dreta. D'altra banda, es pot comprovar com el retard amb què la corba de préstecs recull la variació del preu es va fent més petit a mesura que avança el temps. Els motius que poden explicar el decalatge entre ambdues corbes constitueixen un tema clàssic en els estudis sobre les relacions entre preus i producció en les economies agràries i remet, en darrera instància, a la discussió teòrica sobre el procés de presa de decisions dels agents econòmics enfront els senyals del mercat, discussió que desborda els objectius d'aquesta comunicació.¹² Tanmateix, sembla imprescindible acostar-se a l'explicació de les diverses

¹² Un únic comentari per fer notar que els models que intenten explicar els comportaments econòmics a partir d'assumpcions extremes i simplificadores, com fa la teoria de les expectatives racionals quan parteix del supòsit de la total disponibilitat de la informació per a uns agents econòmics que sempre

subetapes que les gràfiques insinuen, tot i que sigui superficialment, des del punt de vista de les expectatives sota les quals es desenvolupava la vida econòmica comarcal.

Expectatives i activitat econòmica

En el cas del partit judicial de Figueres, les gràfiques presentades mostren l'aparent paradoxa d'una primera fase de convivència entre els efectes devastadors de la plaga fil-loxèrica i un mercat de crèdit molt dinàmic. Quan es consideren els preus del vi l'explicació es clarifica. És indubtable que a l'Empordà l'esforç replantador va tenir lloc inicialment mentre els preus es mantenien elevats. Així, en el relat dels primers anys de la fil-loxera, detectada a l'Alt Empordà per primer cop el 1879, un cronista de Garriguella, municipi situat en el límit nord de la plana empordanesa, deixava clara la coincidència de l'angoixa causada per l'amenaça de l'insecte amb un context de diners abundants, la qual cosa permetia, a inicis dels anys vuitanta, impulsar les plantacions de peus americans.

“[El 1883] la fil-loxera quasi havia mort tota la muntanya i s'estenia pel pla, alarmant-se més, i més la gent que no sabia com combatre-la. Es comença a plantar més en el pla, ripàries i jaqués, encara que molts n'eren refractaris. Com la cosa anava bé, puix hi havia diners, es feren sis dies de festa major per Santa Eulàlia”. (Anticó, 1987: 203)

El cost de la replantació i les característiques dels ceps americans generaven dubtes entre els propietaris, però l'estímul dels preus elevats del vi era clau. El 1890 regnava en el poble un ambient encara relativament optimista per a un propietari mitjà, atès que, a diferència de Llançà, on els peus americans semblaven tenir més problemes d'adaptació i s'havien perdut dues terceres parts dels ceps empeltats (Curbet, 2007: 122), a Garriguella

“Les vinyes noves començaren a donar, això féu que es tingués esperança en el venider. El mildiu havia minvat. Tot es pagà a bon preu”. (Anticó, 1987: 206)

Una elevada activitat econòmica no era incompatible, doncs, amb els efectes dramàtics de la fil-loxera. Les expectatives creades pel creixement dels preus explica la relativa rapidesa, malgrat tots els entrebancs, amb què el partit judicial de Figueres estava procedint a la replantació (Garcia de los Salmones, 1893: 193). D'altra banda, cal tenir present que no tots els préstecs, ni molt menys, anaven a parar a mans d'agricultors o propietaris. L'any 1888, per exemple, al districte notarial de Figueres, el 63 % dels prestataris eren “propietaris” o tenien una vinculació laboral amb l'agricultura; el 21,5 pertanyien al món dels oficis o estaven relacionats amb el comerç (Garcia Orallo, 2010).

En les àrees encara no envaïdes per la fil-loxera, l'estímul dels preus elevats era, lògicament, superior i donava lloc a les situacions properes a l'eufòria que tantes vegades s'han descrit en la bibliografia que tracta el període. En un context d'informació parcial, de rumors sobre la plaga i la millor manera de combatre-la, sense prou perspectiva com per advertir clarament els canvis a llarg termini que s'estaven produint en el mercat mundial del

---

es comporten amb criteris maximitzadors, s'enfronten aquí amb un entorn en el qual el moviment conjuntural dels preus ve donat pels efectes de l'expansió d'una plaga natural, que acabarà afectant els productors locals, en un context d'abast més ampli marcat per la sobreproducció mundial de productes del vi. En aquest escenari tan complex és fa difícil esperar comportaments “racionals” en el sentit que planteja la teoria.

vi, el comportament dels propietaris, dels pagesos i dels comerciants era necessàriament heterogeni. Així, per exemple, fins el 1885 en algunes àrees es seguiren plantant ceps no immunes a la plaga (Pich, 2007) com a intent d'esprémer al màxim l'onada expansiva.

A la Conca de Barberà els anys setanta i vuitanta havien permès a una part important dels habitants de la comarca acumular guanys, la qual cosa, per exemple, havia facilitat que molts petits pagesos accedissin a la propietat de la terra (Serra, 1987: 191). Sens dubte, una part d'aquell capital va anar dirigit a la compra de ceps americans, la comercialització dels quals va constituir un negoci important. Però l'economia comarcal en conjunt també es veia beneficiada: la primera meitat dels anys vuitanta mostra una notable activitat en la constitució de societats mercantils, no només les relacionades amb el vi i l'aiguardent, sinó també destinades a la comercialització d'articles de consum, com els teixits (Serra, 1987: 228). Quan els preus havien començat a baixar, una bona collita, com la del 1888, col·laborava a fer manifesta la sobreproducció del sector, però podia estimular momentàniament altres sectors del municipi.¹³ Encara el 1889, i malgrat la proximitat de la fil·loxera, els exportadors de vins reusencs continuaven millorant els seus magatzems i fent bons negocis, probablement confiats en que la replantació amb ceps americans portaria una relativament ràpida solució (Cardó, 1983: 248).

Cal recordar que, durant els darrers anys de la dècada dels vuitanta, les xifres d'exportació de vins catalans es mantenien encara en nivells elevats.¹⁴ Els preus, tot i no ser ja tan elevats, devien suposar encara un bon negoci per als exportadors i una injecció de diners considerable per a l'economia comarcal (Pan-Montojo, 1994: 149). En aquest context, els incentius a prestar i manllevar diners encara existien. Pere Pascual (2011) il·lustra amb molts exemples la necessitat que durant els anys vuitanta molts hisendats de l'Anoia tenien de refinançar deutes anteriors —per compres de terres, per dots o legítimes, per exemple—. Allò rellevant és que, a diferència del que succeirà uns anys més tard, aquesta necessitat encara podia ser satisfeta per prestamistes amb prou liquiditat. Amb tota seguretat, altres mitjans i petits propietaris tenien objectius més directament lligats a la producció: la adquisició de peus americans per tal de restituir els ceps afectats per la fil·loxera o la compra de sulfat de coure, que s'havia mostrat com el mètode més adequat a l'hora de combatre el míldiu, malaltia que es va fer present també durant la segona meitat dels anys vuitanta (Ferrer, Àlvarez, Santmartí, Güell, 1992: 120). Aquests demandants de crèdit el degueren trobar, amb tota probabilitat, en el seu entorn més proper, més que no pas en prestamistes professionals.

Ara bé, quan la fil·loxera va irrompre a la Conca, el 1893, l'escenari ja havia canviat radicalment. A diferència del que havia succeït a l'Alt Empordà uns anys abans, el context era ja de preus clarament a la baixa. Paradoxalment, després de tants anys esperant-la, quan finalment es va fer present, la fil·loxera era vista més aviat com un segon problema

---

¹³ Això succeïa en el cas d'Igualada: "Los productos de la viña han superado este año los cálculos de los viticultores, y tanto es así, que muchos, faltos de envases los hacen construir a los toneleros, que no dan reposo al trabajo prolongado para cumplir con sus compromisos hasta altas horas de la noche" *El Noticiero*, 7 d'octubre de 1888, p. 2, citat per Gutiérrez Poch, 1986: 259.

¹⁴ Les estimacions de Josep Pujol (1984: 62) sobre les exportacions catalanes de vi "comú" proporcionen per al quinquenni 1886-1891 un volum d'exportacions només un 12 % inferior al màxim que s'havia assolit al quinquenni anterior; en el quinquenni 1892-1895, en canvi, les exportacions es van situar, gairebé, en el 50% del màxim esmentat.

afegit (Ferrer, 1992: 53-54). El que sembla clar és que, per a una part molt important dels propietaris i pagesos, l'incentiu per a la replantació era molt menor:

«Los cosecheros no manifiestan gran empeño en sustituir las vides que perecen por variedades americanas, suponiendo que los desembolsos hechos para tan costosa operación no han de ser reproductivas, puesto que la depreciación del vino es mayor día a día, y los arruinados contribuyentes tendrían que contraer deudas para replantar las viñas, cuando no pueden con la pesadumbre de los tributos y tienen que resignarse a que la Hacienda se incaute de sus fincas»." (*La Opinión*, 1894, VII, 12, p.2, citat per Serra, 1987: 206).

Tal com insinua la corba dels préstecs contractats, l'economia comarcal col·lapsà; es multiplicaren els constrenyiments administratius per impagament d'impostos, esclatà la conflictivitat social i s'inicià un profund procés d'emigració cap a la capital provincial i cap a Barcelona.¹⁵ El retard entre la caiguda definitiva dels preus del vi —segons la sèrie del mercat de Reus, des de els primers mesos de 1891— i el descens del nombre de crèdits, que no es va produir d'una manera clara fins el final de 1892, és, potser, un dels factors que col·labora a explicar la desfeta posterior.

Recapitulació i un assaig d'interpretació

La construcció de l'evolució del nombre total de crèdits contractats davant els notaris dels partits judicials de Figueres i de Montblanc ha permès contrastar l'activitat creditícia d'ambdues àrees amb altres variables econòmiques. De les gràfiques obtingudes es desprèn una extraordinària correlació entre l'activitat en el mercat de crèdit i els preus del vi, especialment els assolits en els mercats més propers. És aquesta variable, i no pas la incidència de la fil·loxera, la que determinava el dinamisme econòmic comarcal. D'altra banda, el nombre de crèdits contractats mostra un retard considerable en relació amb els preus, especialment en el cas de la Conca de Barberà, però també en el de l'Alt Empordà quan es tenen en compte els preus del vi d'àmbit més general. Una part d'aquest retard té a veure, sens dubte, amb el conegut "teorema de la teranyina", segons el qual la producció agrícola reacciona davant els senyals dels preus — augmentant quan els preus de la collita anterior han estat alts, disminuint, quan han estat baixos—. Aquest raonament es pot aplicar a l'ampliació de la superfície dedicada a la vinya, primer amb ceps tradicionals, després amb peus americans que haurien de ser empeltats. Tanmateix, les característiques d'unes economies comarcals que ja no eren del tot agràries, tot i que sí que depenien de l'agricultura en un grau important, fan més complex l'anàlisi. Amb tota seguretat, una part considerable dels crèdits anava a parar a activitats secundàries i terciàries que podien estar més o menys lligades amb el vi. Probablement, doncs, el mercat de crèdit no estava reaccionant directament a les variacions del preu del vi, sinó davant els moviments en la renda disponible que aquells originaven en el conjunt de les economies comarcals respectives i del consegüent grau de liquiditat existent. Des d'aquest punt de vista, podria parlar-se d'unes economies rurals que s'adaptaven amb retard als canvis a curt termini en la conjuntura i que, tal vegada, no van saber interpretar la profunditat de les transformacions experimentades pel mercat del vi en el context més general de la crisi agrària finisecular. L'expansió de la plaga fil·loxèrica, d'altra banda, representava un factor que durant anys va

---

¹⁵ La conflictivitat fiscal a la Conca de Barberà, pot seguir-se a Garcia Orallo, 2012; l'agitació social a la comarca a Porta, 1982 i Mayayo, 1989; l'emigració, a Grau i Puig, 2001. Un anàlisi sobre el xoc demogràfic de la fil·loxera al Penedès, a Colomé i Valls, 2012.

distorsionar tant el mercat del vi “real” com la percepció que d’ell tenia la població. En aquest escenari, l’increment notable de l’activitat creditícia en el partit judicial de Figueres, o el creixement més suau que es va experimentar a la Conca de Barberà, quan ja els preus havien iniciat el seu descens, poden interpretar-se com a apostes arriscades sobre el futur immediat. Abans del 1892 –potser del 1891— la caiguda dels preus i de les exportacions no van ser prou agudes, en un context d’informació incompleta, com per capgirar del tot les expectatives.

A la fi, aquelles apostes van demostrar ser errònies. El descens continuat dels preus del vi, especialment després del 1891, va clarificar l’escenari i va fer definitivament insostenible l’endeutament previ.¹⁶ Durant el període de crisi profunda es va assistir a un veritable drenatge del capital que una part considerable de la població havia acumulat durant els anys en què els beneficis del negoci del vi regaven el conjunt de l’economia comarcal. El trencament traumàtic de les xarxes de crèdit tradicional i la profunda descapitalització del món rural que les gràfiques insinuen van tenir bastant a veure amb la lentitud de la recuperació, només insinuada cap al final de la dècada del 1890 o ja a l’inici del segle XX. Aleshores, altres possibles participants en el mercat de crèdit, com les caixes d’estalvi o els sindicats agraris, tot just devien de començaven a cobrir l’espai vacant.

Bibliografia

- Abel, W. (1974): *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècle)*, París, Flammarion.
- Anticó, S. (1978): “Una història inèdita de Garriguella”, A *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*. Vol. 13, pp. 158-217.
- Armengol, D. (1980): “La agricultura en el Alto Ampurdán a mediados del siglo XIX”, *Annals de l’Institut d’Estudis Empordanesos*, 14, pp. 9-137
- Badia-Miró, M.; Tello, E.; Valls, F.; Garrabou, R. (2010): “The grape phylloxera plague as a natural experiment: the upkeep of vineyards in Catalonia (Spain), 1858–1935”, *Australian Economic History Review*, 50 (1), pp. 39-61.
- Balcells, A. (1968): *El problema agrari a Catalunya, 1890-1936. La qüestió rabassaire (1890-1936)*, Barcelona, La Llar del Llibre.
- Barbaza, Y. (1988): *El paisatge humà de la Costa Brava*, 2 v., Barcelona, Edicions 62.
- Cardó, J. (1983): *L’evolució dels conreus del Camp de Tarragona a partir del segle XVIII*, Valls, Institut d’Estudis Vallencs.
- Carmona J.; Simpson, J. (2003): *El laberinto de la agricultura española. Instituciones, contratos y organización entre 1850 y 1936*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Carnero, F.; Nuez, S. (2001): “El crédito agrícola en Canarias (1880-1936)”, *Areas. Revista de ciencias sociales*, 21, pp. 146-163.
- Colomé, J.; Valls, F. (2012): “Las consecuencias demográficas de la crisis filoxérica en la región vitícola del Penedès (Cataluña)”, *Història Agraria*, 57, pp. 47-77.
- Colomé, J.; Garcia, R.; Planas, J.; Valls, F. (2013): “Les cycles de l’économie viticole en Catalogne: L’évolution du prix du vin entre 1680 et 1935”, *Annales du Midi*, pp. 29-55

---

¹⁶ Gilles Postel-Vinay (1998: 318-353) mostra una seqüència similar per al departament vitivinícola francès de l’Hérault. Durant els anys transcorreguts entre l’arribada de la fil·loxera i la replantació de les vinyes, l’accés al crèdit havia permès la subsistència de les explotacions. La posterior caiguda dels preus va marcar realment el període crític, tot tallant les fonts de finançament i portant a la ruïna a molts d’aquells que s’havien endeutat anteriorment.

Curbet, J. (ed.) (2007): *Les llibretes de memòries de Joan Serinyana (1818-1903), vinyater*

- Ilançanenc*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural / Documenta Universitària.
- Ferrer, L. (1992): "Fil-loxera i propietat en una explotació agrícola: el mas Paloma d'Artés", a Ferrer, L.; Àlvarez, C.; Santmartí, C.; Güell, À., pp. 36-59.
- Ferrer, L.; Àlvarez, C.; Santmartí, C.; Güell, À. (1992): *Vinya, fil-loxera, propietat i demografia a la Catalunya Central*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages.
- Gámez, A. (1998): *El crédito Institucional a la Agricultura en Andalucía (1768-1936)*, Málaga, Universidad de Málaga.
- García de los Salmones, N. (1893): *La invasión filoxérica en España y las cepas americanas*. Barcelona, Tipolitografía de Luis Tasso.
- García Orallo, R. (2011): "Mercado de crédito, crisis agraria y diferenciación social en la Cataluña del nordeste (1875-1905)", comunicació al XIII Congreso de Historia Agraria - Congreso Internacional de la SEHA - Lleida.
- García Orallo, R. (2012): "La crisi agrària de finals del segle XX a Montblanc i la Conca de Barberà: endeutament fiscal i desposseïció pagesa", *Aplec de Treballs*, pp. 135-156.
- Garrabou R. (dir.) (2006): *Història agrària dels Països Catalans. 4. Segles XIX-XX*. Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació – Universitats dels Països Catalans.
- Giralt, E. (1990): "Tradició i innovació en l'agricultura del segle XIX", a VV.AA. *Història econòmica de la Catalunya contemporània. 2. s. XIX. Població i agricultura*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, pp.121-305.
- Grahit, E., "Informe sobre el crédito agrícola", *Boletín de la Sociedad Económica Amigos del País de Gerona*, 3, pp. 45-48.
- Grau, J.M.; Puig, R. (2001): "L'atracció de la capital provincial: emigrants de la Conca de Barberà a Tarragona després de la fil-loxera", *Aplec de Treballs*, 21, pp. 103-146.
- Gutiérrez Poch, M. (1986): "Estudi de la incidència de la plaga fil-loxèrica a l'Anoia a través de la premsa d'Igualada, 1878 – 1900. Un apunt per l'estudi de la crisi de la viticultura catalana a finals del segle XIX", a DD.AA., *Món Mediterrani. Jornades sobre la viticultura de la Conca Mediterrània*. Tarragona : Facultat de Filosofia i Lletres, 1986
- Heras, P. A.; Mas, C. (1994): *Viticultura i Fil-loxera a l'últim terç del segle XIX. El cas de les Comarques de Tarragona*, Tarragona, Virgili Editor.
- Iglésies, J. (1968): *La crisi agrària de 1879-1900: la fil-loxera a Catalunya*, Barcelona, Edicions 62.
- Lacomba, J. A.; Ruiz, G. (1990): *Una Historia del Banco Hipotecario de España (1872-1986)*, Madrid, Alianza Editorial / Banco Hipotecario.
- Martínez Soto, A. P. (2000): "Cooperativismo y crédito agrario en la Región de Murcia, 1890-1936", *Historia Agraria*, 20, pp. 123-167.
- Martínez Soto, A. P. (2003): "Los orígenes del cooperativismo de crédito agrario en España, 1890-1934", *Ciriec – España. Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, 44, pp. 57-104.
- Martínez Soto, A. P. (2007): "Los pósitos en el siglo XIX: una red pública de microcrédito agrario (1800-1914)", *Historia Agraria*, 43, pp. 485-530.
- Navas, M.; Sudrià, C. (2007): "La crisi financera de 1866 a Catalunya: una revisió", *Recerques*, 55, pp. 35-72.
- Mayayo, A. (1989): *La Conca de Barberà 1890-1939: de la crisi agrària a la guerra civil*, Montblanc, Centre d'Estudis de la Conca de Barberà.
- Oliveras, C. (1915): *Datos para un avance sobre la viticultura de la provincia de Tarragona*, Reus, Talleres Gráficos de Eduardo Navas.
- Pan-Montojo, J. (1994): *la bodega del mundo. La vid y el vino en España (1800-1936)*, Madrid, Alianza Editorial.

- Pascual, P. (2011): "Crèdit hipotecari i acumulació de capital immobiliari. L'exemple del farmacèutic i prestador Francesc de Paula Rosés (1855-1895)", *Miscellanea Aqualatensia*, 14, pp. 185-289
- Pérez Picazo, M. T. (2005): "El mercado de factores en la agricultura murciana durante el siglo XIX", *Investigaciones de Historia Económica*, 2, pp. 39-74
- Pich, J. (2007): "Les Exportacions de vi i la fil·loxera. La perspectiva de Valentí Almirall", a DD.AA., *Antoni Saumell i Soler. Miscel·lània in memoriam*. Barcelona : Universitat Pompeu Fabra/ Institut d'Estudis Penedesencs/Agrinova/Rius & Rius, pp. 109-125
- Piqueras, J. (2005): "la filoxera en España y su difusión espacial. 1878-1926", *Cuadernos de Geografía*, 77, pp. 101-136.
- Planas, J. (2006): *Els propietaris i l'associacionisme agrari a Catalunya (1890-1936)*, Girona, Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines / Centre de Recerca d'Història Rural / Documenta Universitària.
- Porta, J.M. (1982): "La supressió del Partit Judicial de Montblanc i les seves conseqüències socials. Anys 1893-1896", *Espitllera*, 2-3, pp. 12-18.
- Postel-Vinay, G. (1998): *La Terre et l'argent. L'agriculture et le crédit en France du XVIIIe au debut du XXe siècle*, Paris, Albin Michel.
- Pujol, J. (1984): "Les crisis de malvenda del sector vitivinícola català entre 1892 i 1935, *Recerques*, núm. 15, pp. 59-79.
- Ray, D. (2002): *Economía del desarrollo*, Barcelona, Antoni Bosch.
- Saguer, E. (1998): "Estímulos y obstáculos al avance de la propiedad campesina (el Baix Empordà, 1860-1940)", *Revista de Historia Económica*, 3, pp. 677-706
- Serra, G. (1987): "Montblanc: de la 'febre d'or' a la fil·loxera (1880-1893)", *Aplec de treballs*, núm. 8, pp.181-243.
- Tafunell, X. (1991): "Banca i mercat de capitals, 1866-1914", a Nadal, J.; Maluquer De Motes, J.; Sudrià, C.; Cabana, F. (dirs.), *Història Econòmica de la Catalunya contemporània. s. XIX. 3. Indústria, transports i finances*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp. 379-385.
- Tello, E., (2006): "La transformació del crèdit hipotecari rural, entre els mercats del diner i de la terra (1790-1936)", a Garrabou, 2006: 325-350.